

En social omvälvning på 1940-talet

ERIK MAGNUSSON

Från mitten av förra århundradet har det svenska samhället genomgått en grundlig strukturuomvandling. Den begynnande industriella tillväxten inom bergsbruk och skogsbruk medförde ett ständigt ökande behov av arbetskraft och bidrog liksom emigrationen till att den under århundraden dominerande agrara prägel på vårt land alltmera reducerades. Uppsvinget inom industri, samfärdsel och handel medförde en folkomflyttning från landsbygden till tätorter, som först på detta århundrades mitt har hejdats. Jordbruken genomgick långsamt och först in på detta århundrade en liknande förändring, och man har svårt att i dagens situation föreställa sig att omvandlingen dröjde så länge.

Det är främst litterära skildringar, som gjort utvecklingen inom jordbruksnäringen känd för en större allmänhet. Ivar Lo-Johansson, Jan Fridegård och i viss mån Moa Martinson har i skildringar från statarlivet återgivit situationsbilder från landsbygdens proletariat under årtionden närmast före och efter sekelskiftet 1900.

Den 1 november 1945 avskaffades statarsystemet efter en lång och tidvis bitter kamp. De därpå följande 30 åren ha givit möjlighet till ett perspektiv på förändringen, som ger en något mera nyanserad bild än den som de litterära skildringarna uppvisa. Det följande vill söka teckna förhållandena med erfarenheter från en liten inlandssocken i Mälardalens Upplands-del, som ganska väl återspeglar det allmänna läget och förändringarna under de närmaste 50 åren före andra världskriget.

Statarsystemet infördes under förra hälften av 1800-talet såsom avlöningsform för fast anställda gifta arbetare i lantbruket. Det innebar årsanställning från den 24 oktober, sedan gammalt den laga fardagen för de i jordbruket anställda. Anställningsvillkoren fixerades i regel i ett kontrakt, som i korthet upptog sysselsättningens art och med anställningen förenade anställnings- och avlöningsvillkor. Avlöningen bestod dels av en kontantlön, från början 100–125 kronor för år, dels av naturaförmåner, som kunde växla något i storlek men till innehåll var

ungefär desamma över hela landet: spannmål, bestående av råg, vete, korn eller blandsäd, ärter, skummad och oskummad mjölk, salt strömming och sill, samt bostad och bränsle jämte potatisland. Dessutom föreskrevs, att hustrurna mot viss kontantersättning skulle delta i mjölkningen vid gården. Det var naturaförmånerna, "staten", som gav systemet dess namn, och de sålunda anställda benämndes statare.

Systemet var allmänt i de jordbruksbygder, där de större jordbruken dominerade över familj jordbruken, framför allt i Skåne, Östergötland, Västergötland och Mälardalen. Förhållandena skiftade något mellan de olika bygderna, speciellt i fråga om bostädernas tillstånd, som särskilt i Skåne och i vissa trakter söder om Mälaren på sina håll var otroligt dåligt. När sedan systemet omsider avskaffades inträdde en social omvälvning, som satte sin prägel ej blott på arbetslivet utan på bygdens liv i dess helhet.

De en gång i tiden fastställda villkoren för lön och stat gav en god bild av samtidens löne- och kostförhållanden i bondesamhället. Den statiska situationen präglade under århundraden det agrara förhållandet. Eli F. Hecksher skrev i sin ekonomiska historia omkring 1920, att den svenska bonden då alltså i stort sett levde under förhållanden, som föga ändrats sedan Gustaf Vasas tid. Det kosthåll, som statförmånerna medgav, var tämligen väl jämförligt med det som var regel i bondehushållet, åtminstone till vardags.

Värdet av naturprodukterna följde de gällande priserna, medan kontantlönen steg endast långsamt. Såsom jämförelse kan nämnas, att den kontanta årslönen för en statdräng omkring år 1900 uppgick till högst 300 kr eller till samma belopp som en småskollärarynnas lön. Folkskollärarens lön vid samma tid uppgick till 600 kr för år. Båda kategorierna hade därutöver fri bostad och bränsle till husbehov, småskollärarynnan 1 rum och kök och folkskolläraren 2 rum och kök. Om folkskolläraren därtill var organist och klockare, tillkom ett arvode av 300–500 kr för år jämte foder för en ko. Men medan lärarnas löner successivt ökade till 3.000 resp. 6.000 kr omkring år 1925, stannade statkarlens lön vid samma tid vid högst 600 kr för år. Under den dyra tid som följde i första världskrigets spår utgick den kontanta årslönen med högst 1.200 kr, en summa som ganska snart efter krigsslutet reducerades till tidigare belopp. Detta sammanhängde med prisläget på jordbrukets produkter, som både före och efter kriget låg lågt och

Bild 1. Statare och annat arbetsfolk vid Hagelösa gård i Films socken. 1900-talets början. Foto Upplandsmuseet.

skapade ett betryckt ekonomiskt läge för hela det svenska jordbruket.

Mot slutet av förra århundradet blev statarnas situation utsatt för mycket kritik. Orsakerna därtill voro flera. Ojämnheter i löneförmåner enligt de individuella kontrakten föranledde täta flyttningar. Man hoppades på bättre villkor på en ny plats. Det var ej ovanligt, att den årliga flyttningen medförde en förändring i en medelstor församlings befolkning av 25 %. Men på många gårdar kunde hälften av antalet statkarlar stanna i årtionden, ja sönerna fortsatte i fädernas spår hos samma arbetsgivare. De övriga stannade sällan mera än ett år på samma plats. Men det hände också, att en familj efter några års flyttningar återvände till en tidigare arbetsgivare. De täta flyttningarna medförde sociala vådor, som ej inskränkte sig till familjernas ekonomiska misär.

Det var framför allt de bristfälliga bostäderna, som var anledning till flyttningarna. Tidigare bestod statkarlens bostad i regel av endast ett kök. När det vid sekelskiftet blev normalt, att bostaden skulle omfatta ett rum och kök, kunde följande inträffa. I en länga om fyra lägenheter om vardera ett kök avdelades en del av köket genom en plankvägg, som tapetserades. Spisen blev kvar i köket, medan rummet saknade egen

eldstad. Men på många gårdar uppfördes vid samma tid nya bostadshus för statkarlarna med lägenheter om ett rum och kök och en större bostadsyta än i de äldre lägenheterna. Där så fanns lämpligt uppläts övergivna torp som bostäder åt statkarlarnas familjer. Detta uppskattades mera, även om husen lågo avsidet, än de kasernliknande bostadshus, som kunde sätta grannsämjan på hårda prov.

Även kvaliteten på naturprodukterna kunde ge anledning till klagomål liksom stundom också kvantiteten, ehuru ej så ofta. Men för familjer med många barn, och det var ej ovanligt i statarhemmen, kunde det bli knappt med maten, i synnerhet om man ej hade möjlighet att köpa en gris för uppfödning.

I slutet av förra århundradet började man från samhällets sida uppmärksamma de sociala problem, som statarsystemet gav anledning till.

De som först började beakta dessa problem var enskilda präster, helt naturligt, eftersom den sociala omvårdnaden i den mån den förekom var en kyrklig angelägenhet. I södra Sverige hade bl. a. F. V. Thorsson och Fabian Månsson satt i gång en aktion för att skaffa jordbruksarbetarna bättre villkor. Men den nådde aldrig Mälardalen. Här var det framför allt vice komministern H. F. Spak i Svinnegarn, som i tal och skrift genom sin agitation sökte föra lantarbetarnas talan. I sin skrift "Lantarbetarfrågan" I-II 1907, 1908, beskrev han sina erfarenheter och sin kritik. Men hans polemik präglades ofta av bittra personliga utfall och förfelade därför ofta sin verkan. Han kom i strid även med sina meningsfränder, avsåde sig så småningom prästämbetet och slutade som socialistisk agitator. Han var en enspånnare, som kände sig missförstådd av sina egna, och han förmådde därför ej göra sig gällande ens bland dem som han strävade efter att hjälpa.

En helt annan väg gick kyrkoherden i Håtuna Olof Bäckström. "Praktisk till sin läggning och besjälad av varm medkänsla med alla nödställda, tog han till sin uppgift att väcka samhällets ansvar för åldringar, sjuka och fattiga. Efter grundliga studier i olika länder började han utgiva skrifter och hålla föredrag med praktiska anvisningar till fattigvårdens ordnande. När Sv. Fattigvårdsförbundet år 1906 bildades, blev han dess förste konsulent, varvid han hade tillfälle att besöka olika platser i landet och genom inspirerande föredrag och kloka råd bana vägen för ett nytt betraktelsesätt och en ny lagstiftning på detta område" (G. Pontén, Minnesteckningar vid 1944 års prästmö-

Bild 2. Statarfamilj år 1924, Danderyds socken. Foto Nordiska museet.

te, Uppsala 1942 s. 264). Men någon förändring av statarnas liv och villkor medförde hans verksamhet dock ej annat än indirekt och senare. Men han var en pionjär och väckare. Ärkebiskop Nathan Söderblom fann ofta anledning vid sina visitationer att påtala de sociala vådorna av statarsystemet och vädja till arbetsgivarna om deras medverkan till förbättrade villkor för lantarbetarna.

I protokoll från visitationen i V. Ryd och Stockholms-Näs (numera Kungsängen) den 17–19 september 1926 ägnas stort utrymme åt diskussion av lantarbetarfrågor. Anledningarna därtill voro framför allt två. Komministern i Näs hade upplåtit prästgårdens hus till bostäder åt familjer, mest f. d. lantarbetare, som fattigvården måst taga hand om. Han hade som fattigvårdstyrelsens ordförande ej kunnat skaffa bostäder på annat sätt. Församlingens folkskollärare och organist, sedermera riksdagsmannen Oscar Sjölander, hade redan vid slutet av första världskriget börjat verka för bättre villkor åt lantarbetarna. Under hans medverkan bildades år 1915 Bro härads lantarbetarfackförening, som blev upprinnelsen till Upplands lantarbetarförbund. Sjölander deltog ivrigt i ärkebiskopens samtal både vid kyrkorådets sammanträde och vid visitationsstämman. Han beklagade arbetsgivarnas hållning, även om han medgav, att jordbrukets tryckta ekonomiska villkor gjorde det svårt att yrka på radikala förbättringar. Han gav sitt erkännande åt ärkebiskopens vädjande men invände, att man ej kom framåt med vädjanden. Läget krävde konkreta åtgärder.

I ärkebiskopens ämbetsberättelse till 1927 års prästmöte i ärkestiftet citerades ett flertal uppgifter och synpunkter från prästernas ämbetsberättelser, som alla vitsordade den alltför vanliga djupa misären bland lantarbetarna. Bland de många orsakerna till de täta flyttningarna och därav följande svårigheter angavs ofta de bristfälliga bostäderna. ”Men funnos överallt bostäder som vid Skokloster, Vappa och åtskilliga andra gårdar, skulle inga flytta”.

År 1930 publicerades på ärkebiskopens uppdrag av kyrkoherden i Håtuna Robert Littmarck ”en socialstatistisk studie över statarnas förhållanden med särskild hänsyn till statarfamiljernas flyttningar i södra och mellersta Uppland under år 1925–1929”, som fick titeln Mälardalens nomader. I den gavs en beskrivning på läget och en analys av orsakerna till de rådande förhållandena, som på sitt sätt medverkade till en vidare bearbetning av problemet.

Det var emellertid först den organiserade fackföreningsrörelsen, som förmådde driva fram förändringar till förbättring av lantarbetarnas villkor. Men organiserandet av lantarbetarna i Uppland gick långsamt. LO anslög år 1917 10.000 kr till agitation bland lantarbetarna. Sv. Lantarbetarförbundets ombudsman Gunnar E. Sträng och hans efterträdare Gösta Netzén bereste flitigt Mälardalsdelen av Uppland och medverkade till bildandet vid 1920-talets mitt av Upplands lantarbetarförbund, som år 1930 anslöt sig till Sv. Lantarbetarförbundet. Detta räknade då ca 10.000 medlemmar. Genom de olika provinsorganisationernas sammanslutning till ett riksförbund hade rörelsen funnit sin rätta form. Men det dröjde ända till 1930-talets mitt innan riksförbundet vunnit allmän anslutning. 1938 räknade det 38.438 medlemmar. Den stora och relativt snabba tillströmningen av medlemmar var en följd av den inkomstförbättring, som kom lantarbetarna till del under dessa år, jämte de sociala förbättringar som genomfördes i form av arbetstidslag, skydd mot vräkning vid arbetskonflikter, förbättrad hälsovårdsstadga m. m. 1946 nådde förbundet sitt högsta medlemsantal, nära 50.000. Detta antal minskades sedermera successivt p. g. a. strukturförändringarna inom lantbruket. Från år 1925 träffades överenskommelser om kollektivavtal mellan Sv. Lantarbetarförbundet och lantarbetsgivarföreningen. Därigenom åstadkoms en normalisering av löne- och anställningsvillkor, som dock ej medförde någon omedelbar väsentlig höjning av lönerna. Men genom den fackliga rörelsens inflytande steg kontantlönen successivt om än långsamt, beroende på jordbrukets tryckta ekonomiska läge vid 1930-talets början. Det blev allt vanligare, att särskilt de mindre familjerna utbytte statförmånerna helt eller delvis mot kontant ersättning. År 1930 låg kontantlönen för statdräng på 600 kronor för år, 45 kr/månad på vintern och 55 kr/månad under sommaren. Den förblev vid detta belopp i stort sett under hela 30-talet. Men allt eftersom timlönen steg från 45 öre år 1930 till 80,6 öre år 1940 övergick allt flera till kontantlön.

En viktig insats gjorde fackföreningsrörelsen genom påverkan på riksdagsmän, som motionerade om åtgärder till förbättring av lantarbetarnas bostäder. Förbättringsbidrag lämnades för modernisering av äldre bostäder och till utökande av familjebostäderna till 2 rum och kök. Så småningom utgick också stöd till nybyggnader med värmeledning och badrum.

Under alla dessa krav på förbättringar låg strävan att helt avskaffa statsystemet för övergång till kontant lön. Hösten 1944 träffades en överenskommelse mellan Sv. Lantarbetsgivarföreningen och Sv. Lantarbetarförbundet om statsystemets upphörande vid alla avtalsbundna arbetsplatser den 31 oktober 1945. Då hade genom lokala överenskommelser så pass många övergått till kontantlön, att endast ca 37 % i hela landet, i Uppland ca 40 %, av lantarbetarna hade stat och lön. År 1946 uppgick den avtalsenliga lönen till 10:65–13:15 per timme, beroende på sysselsättningens art. Lägst avlönade var körkarlar och dagsverkare, motorkunniga hade 11:05 och ladugårdsförmän hade 11:40 kr i timmen + produktionspremier, medan byggnadsarbetare betalades med 13:15 kr/tim. Löneutvecklingen för lantarbetarna hade närmast sig de lägst avlönade industriarbetarnas nivå, och där befinner den sig i stort sett alljämt.

Statarsystemets upphörande var ett led i den allmänna omvandling av det svenska jordbruket, som börjat under 1930-talet p. g. a. den pressade ekonomiska situationen. Denna omvandling bestod främst i en ökad mekanisering av arbetet. Mjölkningsmaskinerna blevo allt vanligare under 20-talets senare år. Traktordriften gjorde sitt intåg omkring 1930, om än mest på de större jordbruken. Andra världskriget medförde en viss stagnation i utvecklingen. Men efter dess slut kom det uppdamda behovet att resultera i en snabbt ökande förändring. Avhästningen även på de mindre jordbruken blev allmän. Skördetröskorna avlöste självbindarna. Ladugårdarna tömdes på mjölkdjur, först på de större gårdarna och så småningom i ökad takt även på familj jordbruken. Allt detta hade till följd en betydande minskning av lantarbetarstammen. Många hade redan tidigare sökt sig till industri- och byggnadsverksamhet, som gav bättre inkomster. De kvarvarande behövde utbildning för att motsvara de krav, som den ökande maskindriften ställde på den enskilde arbetaren.

Den växande mekaniseringen bidrog till ett allt intensivare jordbruk. Användningen av konstgödsel ökade snabbt, sedan naturgödseln ej längre fanns att tillgå, och på senare år har även konstbevattning anlagts både på besådda arealer och alltmer begränsade betesvallar för de köttdjur, som ersatt de tidigare mjölkproducerande besättningarna. Produktionen ökade högst avsevärt. Samtidigt steg priserna på jordbruksprodukter men långt ifrån i samma takt som löner och kostnader

för de mekaniska hjälpmedlen. Till följd härav blev en omstrukturering av jordbruksenheternas storlek och produktionens inriktning ofrånkomlig. De alltför små familj jordbruken sammanlades till större bärkraftiga enheter, oftast under medverkan av lantbruksnämnderna. Antalet självständiga jordbruk minskade snabbt, och denna begränsning pågår alltjämt. Men samtidigt har verksamheten på jordbruket blivit alltmera kapitalkrävande och därför betungande för utövarna. Ett enda exempel kan belysa förändringarna under detta århundrade. En lantbrukare, som under åren 1900–1940 brukade sin gård om 40 tunnland, berättade när han överlät gården på sin yngste son, att grödorna då var ungefär 5 gånger så stora som när han började, och mjölkpriset 10 gånger så högt, låt vara att penningvärdet då var blott ca 60 % av värdet vid sekelskiftet. Men samma gård har genom sammanläggning med en granngård fått en tre gånger så stor areal och har mera än dubbelt så många mjölkdjur som den förra gården, men den drivs med samma arbetsstyrka som fadern hade på den mindre gården.

De stora förändringarna inom jordbruksdriften har följts av stora förändringar i bygdens liv också i andra avseenden. Den omedelbara följden av strukturrationaliseringen av jordbruket och mekaniseringen av arbetet blev en betydande minskning av arbetskraften och därmed en avsevärd folkminskning. De förutvarande lantarbetarna fingo söka annan sysselsättning. Många av de mindre jordbruken gävo endast deltidssysselsättning åt sina innehavare, som visserligen bodde kvar på gårdarna men fick större delen av sin arbetstid i någon tätort inom industri eller byggnadsverksamhet. Med befolkningsminskningen följde nedläggning av en stor del av lanthandeln. De många hantverkarna i socknarna fick allt mindre sysselsättning och försvunno successivt genom s. k. naturlig avgång.

En allmän upprustning av bostadsbeståndet har ägt rum. Äldre bostäder har moderniserats, tyvärr inte alltid med den känsla för de äldre byggnadernas stil, som kunde vara önskvärd. Arbetarbostäderna har förnyats genom sammanslagning av mindre lägenheter till större, som upprustats med nutida bekvämligheter. En omfattande nybyggnad har skett på de större jordbruken. En lantarbetarbostad har numera 3–5 rum och kök i enfamiljshus.

Naturhushållningen har väsentligt begränsats sedan ransoneringsbestämmelserna under andra världskrigets år avskaffats. I början av

30-talet föreföll det som den tenderade att öka. Husmodersrörelsen gav nya uppslag till bearbetning i hemmet av jordbrukets produkter. Men allt eftersom jordbrukens produktion begränsades till spannmål och kreatursdriften alltmera inskränktes, blev det allt vanligare att köpa både råvaror och halvfabrikat. Detta har bidragit till att kostvanorna radikalt förändrats under en generation.

Befolkningsminskningen har medfört, att den gamla by- och sockengemenskapen avtagit. Den gamla "kalasroten" är numer knappast ens ett minne. Släktbanden mellan socknens gårdar har tunnats ut. Som husmödrar på gårdarna har i allt större utsträckning kommit yrkesutbildade kvinnor från städerna, vilket sätter sin prägel på umgängeslivet lika väl som på hemlivet.

De stora barnkullarna i bonde- och lantarbetarhemmen höra till en gången tid. Det minskade behovet av arbetskraft på jordbruket har medfört, att allt flera familjemedlemmar på lantgårdarna söka sysselsättning utom hemmet. Det är numera ej ovanligt, att yrkesutbildade hustrur på familj jordbruk taga deltidstjänst utom hemmet, sedan barnen vuxit upp eller kommit i den övre skolåldern.

Skolorna ha centraliserats till tätorterna. Nya skollokalerna och rikhaltig modern undervisningsmateriel ha avlöst de gamla bygdeskolorna med deras begränsade möjligheter enligt nutida anspråk. Men därmed har mycket av trivseln i de små bygdeskolorna och deras nära kontakt med elevernas hem gått förlorad. Skolskjutsarna skapa många problem, och föräldradagarnas överläggningar kunna blott till en del ersätta de gamla förbindelserna mellan hemmen och skolan. De stora skolanläggningarna ha trots lofvärda ansträngningar ej lyckats skapa de möjligheter till individuell fostran, som präglade de mindre enheterna.

Lantbruket är alltjämt huvudnäringen på landsbygden i Mälardalen. Den nydaning, som jordbruksnäringen genomgått under det senaste halvsekle har satt sin prägel på alla områden av jordbruksbygdens liv. Man kan ej undgå att märka att de förbättrade levnadsförhållandena inom vårt folk har inneburit stora fördelar också för den jordbrukande befolkningen. Omvandlingen har kommit snabbare där än inom andra områden av näringslivet i vårt land. Under dessa förändringar har det framstått allt klarare, att behovet av att bevara det gamla bondesamhällets kultur ej kan begränsas till museal verksamhet. Man har blivit alltmera angelägen att hålla vid liv egenarten i det andliga och materiel-

la arv, som genom bondesamhällets konservatism levat genom århundradena. Det har visat sig ha kraft att leva även under de högst väsentligt ändrade betingelser, som dagens samhälle bjuder. Det växande intresset för de ideella organisationerna ute i bygderna, som söka bevara och utveckla detta arv, är ett glädjande tecken på livskraften i arvet.

Generationerna växla snabbt. Den förvandling i socialt avseende, som landsbygden genomgått efter andra världskrigets slut är snart blott ett minne. Utjämnningen mellan tätort och landsbygd är nu ett faktum, som ingen kan undgå att märka.